

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ZARF-FİİL CÜMLELERİNDE SÖZCÜK SIRALAMASI ÜZERİNE*

Zur Wortstellung in Konverbialsätzen im Türkentürkisch

İ. Ahmet AYDEMİR (Çev.: Duygu Özge DEMİR**)

Gazi Türkiyat, Güz 2012/11: 227-233

0. Giriş

Bu bildiri, “Türkiye Türkçesinde Zarf-fiil Cümlelerinde Sözcük Sıralaması” konusunu ele almaktadır. Burada zarf-fiil cümleleriyle bitimsiz fiil biçimleri anlaşılmalıdır, bunlar çoğunlukla zarf işlevi içinde öne çıkacaklardır. Bu tip yapılar Türkçede *-ip, -ince, -erek* gibi basit ekler aracılığıyla veya *-diğinde, -diği için, -mesine rağmen* gibi kompleks birimlerle oluşturulur. Bunlar sözdizimsel bakımdan kendilerinin üzerinde bulunan bir üst parçaya (genellikle bitimli bir cümleye) bağımlıdır. Anlambilimsel bakımdan farklı ilişkileri yansıtırlar ve böylece kendilerinin bağımlı oldukları cümlenin içeriğini belirli açılardan değiştirirler. Böylece Türkçe zarf-fiil cümleleri işlev bakımından Avrupa tipi dillerde (Örneğin Almancada) zarf yan cümlelerine karşılık gelmektedir.

Türkçe zarf-fiil cümleleri şimdiye dek birçok sözdizimsel ve anlambilimsel araştırmaya konu olmuştur. Bu çalışmalar da sıklıkla biçimbilimsel ve anlambilimsel açıdan ele alınmıştır. Bu zamana kadarki araştırmalarda anlambilimsel işlevleri ön planda olmuştur. Fakat sentaksın da önemli bir kısmını oluşturan bu tür yapılarıdaki sözcük sıralamasına dair hemen hemen hiç ayrıntılı bir betimleme çalışması yoktur. Burada ben Johanson’un zarf-fiiller hakkındaki çalışmalarına dikkat çekmek istiyorum. Bu çalışmalarda Johanson, zarf-fiilleri yalnızca sözdizimsel bir tipolojiye göre tasnif etmemekte aynı zamanda söz konusu yapıları çeşitli açılardan da incelemektedir. Bu çalışmada kullanılan birçok kuramsal kavram Johanson’un terminolojisine dayanmaktadır (Örn. 1977, 1990, 1991, 1992, 1996). Ayrıca burada benim Altay Tuvacasındaki zarf-fiil cümlelerinin ilk aktant referansı¹ bakımından tipolojik bir sınıflandırmasını yaptığım konferans sunumuma da dikkat çekilmelidir.

* Aydemir, İ. Ahmet (2005), *Zur Wortstellung in Konverbialsätzen im Türkentürkisch*, Vortrag bei der 6. Deutschen Turkologenkonferenz 23–26 Temmuz 2005, Universität Frankfurt am Main, baskıda.

** Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

¹ İlk aktant referansı’nın Türkçe karşılığı “eyleyici gösteren”dir (çevirenin notu).

Bu bildiride zarf-fiil cümlelerinde sözcük sıralaması betimlemelerinde belirleyici kriterler olarak şu aşağıdaki noktalara dikkat edilmelidir:

- 1) Zarf-fiil cümleleri sözcük sıralaması bakımından hangi sözdizimsel özelliklere sahiptir?
- 2) Zarf-fiil cümleleri bitimli cümleler gibi sözcük sıralaması kalıbına sahip midir?
- 3) Zarf-fiil cümleleri temel cümlelerle karşılaştırıldığında hangi sözdizimsel konuma sahiptir?
- 4) Zarf-fiil cümlelerinin yorumlanmasında sözcük sıralaması belirleyici bir ölçüt müdür?

Bu konunun araştırılması için edebî metinler (Örn.: Orhan Pamuk'un *Kara Kitap*), Türk günlük gazeteler ve bazı diyalektal varyantlardan yararlanılmıştır.

1. Kuramsal Temeller

1.1. "Sözcük Sıralaması" Terimine Dair

"Sözcük sıralaması" kavramı geleneksel dilbilgisinden gelmektedir ve genel olarak cümlede sözcüklerin veya daha kompleks sözdizimsel birimlerin sıralamasını ifade eder. Orada sadece sözcük ve cümle düzeyleri arasında birçok komplekslik düzeyi ayırt edilmek zorunda değil, aynı zamanda parçalar ve yan cümleler gibi birimler için de pozisyon kuralları tayin edilmek zorundadır. Burada sözü edilen terim "sözdizimsel birimlerin sıralaması" özellikle de kurucuların dizimi anlamına gelmektedir.

Türkçe genellikle yüklem cümlesinin sonunda yer aldığı ÖNY kurallı sözcük sıralamasına sahiptir. Bu sözdizimsel özelliğiyle Türkçe de "ödünsüz ÖNY dilleri"nden sayılmaktadır. Bunun için Johanson şunları dile getirmektedir: "Ödünsüz ÖNY-dillerinden biri olarak kabul edilen Türkçede de (Greenberg 1966:79) yüklem çekirdeğinin en sonda bulunması, söylendiği gibi, özellikle konuşma dilinde bildirim perspektifiyle ilgili işlevlere hizmet eden sistematik sapmalarla birlikte bir normdur" (1992: 255).

Türkçede, her zarf-fiil cümlesi en az bir yüklemleştirici ve fiil kökünden oluşan bitimsiz bir yüklemlemeye sahiptir. Örn. *gelince* (*gel-* [fiil kökü] + *-ince* [yüklemleştirici], *bilerek* (*bil-* [fiil kökü] + *-erek* [yüklemleştirici]). Böyle yüklemlemeler sözdizimsel bakımdan bağımlı olmalarına rağmen bağlı buldukları üst parçadan bağımsız olarak da kendilerine özgü aktantlara ve kuruculara örneğin kendine özgü bir özneye, kendine özgü bir nesneye ve kendine özgü bir yükleme sahip olabilirler. Bu bakımdan bitimli cümleyle çok benzerler.

ÖNY şeklindeki kurallı sözcük sıralaması Türkçenin sözdizimsel bakımdan temel karakteristiklerinden biridir ve genellikle bitimli cümlelerle bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Öge cümleler arasında sayılan Türkçe zarf-fiil cümleleri de ÖNY-sözcük sıralamasına sahiptir. Johanson şöyle vurgulamıştır: “Türkçe öge cümleler de pek çok “normatif” niteliklere sahiptir. Örneğin, Almanca yan cümlelerdeki gibi özel bir sözcük sıralaması kuralına tabi olmazlar. Bunlar sıklıkla biçimsel olarak temel cümleye çok benzerler, tek fark bitimli olmayan yüklemleştirici seçimidir” (1992: 261).

2. Zarf-fiil Cümlelerinde Sözcük Sıralaması Kalıpları

Türkçe zarf-fiil cümlelerinde, daha önce de değindiğimiz gibi, çoğunlukla özel bir sözcük sıralaması kalıbı yoktur, yani zarf-fiil cümleleri konuşma sırasında güçlük yaratabilecek herhangi bir hazırlık gerektirmez. Bu bakımdan bitimli cümleye benzerler. Örneğin kurallı bir cümleyle söze başlanıp, bu cümle normal bir cümle gibi sürdürülebilir ve bu cümlenin bitimli ya da bitimsiz bir yüklemleştiriciyle bitirilip bitirilmeyeceğine ancak yükleme gelindiğinde karar verilebilir. Zarf-fiil cümlelerinin bu söz dizimsel özelliği üzerine Johanson şunları ifade eder: “Zarf-fiil cümleleri çoğunlukla bitimli bir cümle gibi başlar, çoğunlukla özel bir sözcük sıralaması kalıbı göstermezler ve konuşma esnasında güçlük yaratabilecek herhangi bir hazırlığı da gerektirmezler. Konuşan, kurallı bir cümle kuruyor gibi söze başlayabilir, onu normal bir şekilde sürdürür ve ancak sonunda yani yüklemleştiriciye geldiğinde bu cümlenin temel bir cümle mi yoksa bitimsizleştirme yoluyla kompleks bir cümle mi olarak devam edeceğine karar verir” (1991:103).

2.1. ÖNY sözcük sıralaması kalıbı

Türkçe zarf-fiil cümleleri çoğunlukla bitimli cümlelerin ÖNY şeklindeki geleneksel sözcük sıralamasına sahiptir. Bu sözcük sıralamasında cümle kurucuları Özne + Nesne + Yüklem şeklinde belirir. Bu arada, özne cümledeki “konu” pozisyonuna sahiptir. Bununla ilgili olarak aşağıdaki (1) ve (2) örnekleri verilebilir:

- (1) Ali sınavı kazanınca annesi çok sevindi.
- (2) Annem yemek yaparken, babam gazete okuyordu.

2.2. YNÖ sözcük sıralaması kalıbı

Bununla birlikte ÖNY kurallı sözcük sıralamasının bozulduğu zarf-fiil cümleleri de vardır. Bu sözcük sıralamasında yüklem cümlenin sonunda yer almaz aksine “konu” pozisyonunda yer alır. Bunun için aşağıdaki (3)-(8) örnekleri verilebilir:

- (3) Vermeyince Mabud, neylesin Sultan Mahmud

- (4) Çok korkuyorum. Arkamda bir kapı olduğunu hatırlıyorum. Hemen geri dönüyorum. Açıp kapıyı sokağa çıkacağım (Kara Kutu Online 01.05.2006)
- (5) Sonra eve gittim, vurup kafayı yattım
- (6) “Yılmaz Güney kendisini müthiş tahrik eden birini çekip silahını vurabildiği için de Yılmaz Güney” (Perihan Mağden, Radikal, 5 Şubat 2000).
- (7) Kıyametten yıllar önce iki adam konuşuyormuş. “Bana varlığını ispatlayabilir misin?” diye sormuş birisi. “Tabii ki” demiş diğeri. Ve belinden çekip silahını ateşlemiş kendi kafasına (13: Serbest Düşüş Online, 01.05.2006).
- (8) Bu haline içerlediğinden, çekip tabancasını intihar ediyor.

2.3. ÖYN sözcük sıralaması kalıbı

Tek tük zarf-fiil cümlelerinde öznenin başta, yüklem ortada ve nesnenin cümle sonunda yer aldığı ÖYN sözcük sıralaması kalıbı bulunur. Bunun için (9) ve (10) örneklerine bakınız:

- (9) Ben çekip silahı vursam demiş... (Beyaz Perde Online, 01.05.2006)
- (10) Bunlar da uyutmazsa beni, sevgili okurlarım, ben ıssız bir gece yarısı... bir treni bekleyen adamı düşünürüm (Pamuk: 232).

3. Zarf-fiil Cümlelerinin Sözdizimsel Konumu

Türkçenin tipolojik özelliklerinden biri “sola dayalı sözdizimi”dir. Buna göre bağımlı üye temel üyenin önüne getirilir. Bu tipolojik özellik hakkında Johanson şunları ifade eder: “Türkçenin temel tipolojik karakteristiklerinden biri sola dayalı sözdizimine yani yönetilen-yöneten kuralına sahip olmasıdır. Bu kurala göre sözdizimsel bakımdan bağımlı olan üye (yönetilen) temel üyenin (yöneten) önünde (öncül) bulunur. Yönetilen kurucular yöneten kuruculardan önce gelir. Yüklemçekirdeği (çoğunlukla bir yüklem fiili) cümlede en sonda bulunur. Zorunlu ve seçimlik ögeler yüklemçekirdeğinin önünde, sıfatlar, tamlayıcılar ve sıfat-fiil niteleyicileri vs. ise bağımlı oldukları üyenin önünde, derece zarfları da niteledikleri sıfatın önünde bulunur”. (1992: 254-255).

Yukarıda bahsedildiği gibi, Türkçe zarf-fiil cümleleri sözdizimsel olarak bağımlıdır ve anlambilimsel açıdan bağımlı oldukları temel parçalara çeşitli arka plan bilgileri oluştururlar. Bu sebeple bunlar çoğu zaman bağımlı oldukları temel parçalardan önce gelirler. Tipolojik bakımdan Türkçe zarf-fiil cümleleri üç pozisyonda görünebilir: Üst cümleden önce (ön cümle olarak), üst cümleden sonra (son cümle olarak) ve üst cümle içinde (ara cümle olarak). Bu sınıflandırma zarf-fiil cümlelerinin bitimli cümlelerle ilişkisindeki sözdizimsel pozisyona dayanmaktadır.

3.1. Ön cümle: Zarf-fiil cümleleri sözdizimsel olarak bağımlı olduklarından, genellikle üst cümleden önce yer alırlar. Bu konumlama ile zarf-fiil cümleleri bildirim perspektifi açısından önemli bir rol oynar. Bununla ilgili olarak (11) ve (12) örneklerinden söz edilebilir:

- (11) *Ders bittikten sonra sinemaya gideceğim.*
(12) *Kadın çantasını vermeyince, iki kapkaççı onu metrelerce sürükledi.*

3.2. Son cümle: Bazı durumlarda Türkçe zarf-fiil cümleleri, bir üst cümleden sonra gelen yapılar olarak, son cümle olarak da görünebilir. Bu sözdizimsel olgu, bildirim perspektifi açısından zarf-fiil cümlesinden daha önemli bir bilgi içeren üst cümlelerin öne kaydırılması ile açıklanabilir. Fakat bu şununla da bağlantılı olabilir: Zarf-fiil cümlesi ne tematik ne de empatik bakımdan işaretlenmediği için sonraki pozisyonda da gelebilir (Bunun için bk. Erdal 1999: 86). (13)-(15) örnekleri zarf-fiil cümlelerinin tematik olmadıklarında ve vurgulanmak zorunda olmadıklarında “asıl cümle bitimi”nden sonra getirildiklerini kanıtlamaktadır.

- (13) *Arsenal bu futbolcuyla Şampiyonlar Ligi’nde oynayan bir takıma vermek istemiyor, yarın bir gün onlara karşı oynamasın diye* (Hürriyet Avrupa, Mai 2005).
(14) *“Gidiyor musun?” dedi Belkıs çekine çekine* (Pamuk: 196).
(15) *“Unutma!” dedi Hale Hala, Galip’e verdiği görevi ve yemek saatini hatırlatarak* (Pamuk: 29).

3.3. Ara cümle: Bazı zarf-fiil cümleleri üst cümlelerin (temel cümlelerin) içerisine yerleştirilmek üzere ara cümle olarak da ortaya çıkarlar. Bu durumda zarf-fiil cümlesinin üst cümle içerisine açıkça sıkı bir sözdizimsel uyumu söz konusudur. Ben “sıkı uyum” tabiriyle öge cümlelerin sözdizimsel düzeyde “görece daha az bir özerklik”e sahip olduğunu kastediyorum. Buna ek olarak temel cümlelerin içerisine yerleştirilmiş olan zarf-fiil cümleleri cümle bütünü içerisinde daha çok bir zarf gibi işlev görmektedir. Bunun için bazı örnekler:

- (16) *Gerillalar, karanlık basar basmaz görev için derhal toplanırlar* (Levis: 182).
(17) *Bütün salon, padişah girince ayağa kalkmıştı* (Altan).

4. Devrik Cümle Formundaki Zarf-fiil Cümleleri

Daha önce değinildiği gibi, Türkçe zarf-fiil cümleleri sıklıkla bitimli cümlelerin ÖNY şeklindeki kurallı sözcük sıralamasına sahiptir. Örn.: *Ali hastalandığı için, çünkü veda partisine gelemedi.* Ancak bitimsiz yüklem cümlelerinin sonunda yer almadığı devrik cümle formu gibi başka sözcük sıralaması kalıplarına da sahiptirler. ÖNY şeklindeki kurallı sözcük sıralamasının değiştirilmesi durumu, bildirim perspektifi bakımından önemli bilgileri öne çıkarmak için bazı kurucuların standart cümle yapısından cümle başındaki konu pozisyonuna kaydırılmasıyla açıklanabilir. Bunda

vurgulama işlevi de belli bir rol oynuyor olabilir. Şimdi devrik cümle formunun görüldüğü birkaç örnek vereceğim:

(18) Uyandıktan sonra Galip, masaya oturdu /.../ (Pamuk: 56).

(19) Beni burada bulursa Abdi Ağa, öldürür (Yaşar Kemal, İnce Memed).

(20) Beni görünce adam, ısrarla masasına davet etti (Yeni Şafak Online, 11.07.2004).

(21) Parası olanlar zaten bastırıp parayı, az puanlarına rağmen özel üniversitelere gidiyorlar (Eğitim Haber Online, 19.08.2003).

(22) Bize ihtiyaçları var, bizden çıkarları var, onun için bastırıp parayı kendi çıkarlarını koruyacaklar (Eğitim Haber Online, 19.08.2003).

(23) Oralarda daha fazla gerilmeyeyim diye (hissediyor bünye fırtınayı), o 2 meşum kağıtlarını tutuşturup eline, bir arkadaşımı yolladım Çarşamba günü (Radikal Online, 11.07.04).

(24) İktidar sana zorla üniforma giydirip, isteyip istemediğini sormadan verip eline silahı savaşa gönderebiliyorsa, sen de herhalde geçirip üzerine ceketini bir barış gövdesi olmak üzere İstiklal Caddesi'ne gelebilirsin (Milliyet Online, 10.12.2004).

(25) Bunaldın mı atlayıp uçağa gelirsin, enerji, güç ve moral depolayıp geri dönersin tekrar (Nikita Online, 14. 08.2005).

Özet olarak şunlar söylenebilir. Eğer zarf-fiil cümlesinin yüklemi konu pozisyonunda ise böylece zarf-fiil cümlesinin eylemi özellikle öne çıkarılır. Bildirim perspektifi bakımından daha önemli olan konulaştırılmış element (burada bitimsiz yüklem), burada öne çıkarılmak suretiyle özellikle güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır. Vurgu genellikle bitimsiz yüklemleştirici üzerinde gerçekleşmektedir. (Örn.: *verip*'te *-ip* üzerinde, *açıp*'ta *-ıp* üzerinde).

Burada kullanılan örnek cümlelerin değerlendirilmesi ile aşağıdaki noktalar tespit edilebilir:

1) Bitimsiz yükleme ile ifade edilen zarf belirleyicileri özellikle güçlü bir şekilde vurgulanır (6, 21, 23, 24, 25 örneklerinde olduğu gibi).

2) Konulaştırılmış element öne çıkarılmış olduğundan kuvvetli vurgu burada belirleyici bir rol oynar.

3) Bu arada sık sık tezlik, kendiliğindenlik, sertlik gibi nüanslar ifade edilir. Bu sözcük sıralaması ya da vurgu aracılığıyla bu tür ek anlamlar sağlanabilir (4, 6, 8, 25 örneklerinde olduğu gibi).

4) Yukarıda verilen örneklerin gösterdiği gibi devrik cümle formları sadece günlük konuşma dilinde değil aynı zamanda edebî dilin yazılı metinlerinde de görülür. Johanson (1977) ve Erguvanlı Taylan (1984) günlük konuşma dilinde bildirim perspektifiyle ilgili işlevlerin ifadesi için kullanılan sistematik sapsmalardan söz etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- ALTAN. A. (1997), *Sudaki İz*, Can, İstanbul.
- AYDEMİR. İ. A. (1997), "Altay Tuvacası'nda Ulaş Cümlelerinin İlkeyleyenlerine Göre Tipolojik Bir Analizi", K. Imer & N. E. Uzun (Haz.), *VIII. Uluslararası Türk Dilbilim Konferansı Bildirileri*, 7-9 Ağustos 1996, s. 99-108.
- ERDAL. M. (1999), "Das Nachfeld im Türkischen und im Deutschen". Johanson, Lars ve Rehbein, Jochen (editörler) *Türkisch und Deutsch im Vergleich*, s. 53-94.
- ERGUVANLI TAYLAN. E. (1984), *The function of word order in Turkish grammar*, (University of California Publications in Linguistic, 106), University of California Press, Berkeley und Los Angeles.
- JOHANSON. L. (1977), "Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen Satz". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, Ek 3,2 (1977),1186-1203.
- JOHANSON. L. (1990), *Studien zur türkeitürkischen Grammatik*, György Hazai (editörler) *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft I.*, Akadémiai Kiadó, 146-278, Budapest.
- JOHANSON. L. (1991), "zur Typologie türkischer Gerundialsegmente", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, 98-110.
- JOHANSON. L. (1992), *Strukturelle und soziale Faktoren in türkischen Sprachkontakten*, Frankfurt. (=Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe Universität Frankfurt am Main.)
- JOHANSON. L. (1996), *Funktionen syndetischer Gerundien im Türkischen*, *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Ankara 26.9.-3.10.1988, Türk Dil Kurumu, 95-101, Ankara.
- LEWIS. G. L. (1986), *Turkish Grammar*, Oxford.
- PAMUK. O. (1991), *Kara Kitap*, Can, İstanbul.